

4. Automatizirani red riječi

Vesna Požgaj Hadži

Odgovor na pitanje zašto sam izabrala ovu temu mogla bih početi rečenicom koju je prije četrdesetak godina kao urednik knjige *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika* u predgovoru zapisao Filipović: »I na kraju, Silić obrađuje jedno od najtežih pitanja reda riječi za strane studente: položaj enklitika.« (Filipović, 1978, 34). U protekla četiri desetljeća hrvatska se kroatistika još uvijek premalo bavi hrvatskim jezikom kao stranim pa je automatizirani red riječi i dalje jedno od najtežih sintaktičkih pitanja ne samo u hrvatskome jeziku kao stranom nego i u hrvatskome jeziku kao prvom. To nam potvrđuje dugogodišnje pedagoško iskustvo u učenju/poučavanju hrvatskoga jezika kao stranog s jedne strane, a i pogreške u mnogim pisanim tekstovima različitih funkcionalnih stilova te napose rijetke i uglavnom davno napisane rasprave o tom problemu.

Problemu automatiziranog reda riječi pristupamo onako kao što se određenim gramatičkim problemima pristupa u kontrastivnim proučavanjima jezika u kontaktu, o čemu u nas postoji bogata literatura (v. poglavlje 1, kao i Požgaj Hadži, 2002). Za taj smo se pristup odlučili zbog toga što smatramo da se komunikacijsko-kontrastivnim sustavom učenja (hrvatskoga) jezika kao stranog postižu dobri rezultati (više o tome u poglavlju 17), posebice ako je riječ o najrodnijim jezicima kao što su hrvatski i slovenski. Automatizirani red riječi predstavljamo na tri razine: teorijskoj, kontrastivnoj i didaktičko/metodičkoj.

- a) Na teorijskoj razini automatizirani red riječi lingvistički opisujemo na osnovi postojeće literature i upozoravamo na neke probleme i nedostatke opisa.
- b) Na kontrastivnoj razini utvrđujemo sličnosti i razlike automatiziranog reda riječi u hrvatskome i slovenskome jeziku, koje prikazujemo u kontrastivnim tablicama.
- c) Na didaktičko/metodičkoj razini uspostavljamo metodički model. Da bismo provjerili pojavljuje li se automatizirani red riječi zaista kao pogreška u učenju/poučavanju hrvatskoga jezika kao stranog na sveučilišnoj razini, nakon kontrastivne analize provodimo analizu pogrešaka. Kada smo analizom pogrešaka utvrdili da je automatizirani red riječi »problem« u nastavi, uspostavljamo metodički model, koji se sastoji od udžbeničke jedinice automatiziranog reda riječi za sveučilišnu razinu i njezina opisa u sustavu problemske nastave hrvatskoga jezika kao stranog, posebice kada ga uče govornici slovenskoga jezika kao prvoga jezika.

4.1. Teorijska razina

Želimo li automatizirani red riječi kontrastivno proučiti u hrvatskome i slovenskome jeziku, prvo ga moramo opisati u oba jezika istom metodom i na osnovi postojeće literature. Krenuli smo od Silićeve monografije o redu riječi (Silić, 1984) te metodološki najbližnjih gramatika autora E. Barić i dr. (1995) i J. Toporišića (1984) uz druge gramatike, priručnike i jezične savjetnike.¹⁴ Na osnovi proučene literature i vlastita iskustva ukratko ćemo se osvrnuti i upozoriti na neke probleme i nedostatke opisa automatiziranog reda riječi u hrvatskome jeziku (kao prvom, a naročito kao stranom), a koji otežavaju kontrastivne analize hrvatskoga i stranih jezika. Nedostaci i problemi opisa automatiziranog reda riječi odnose se na terminologiju i podjelu automatiziranog reda riječi, njegovu »slobodu«, glagolsku enklitiku *je* uz povratne glagole i razliku u redu riječi u govorenome i pisanome jeziku.

4.1.1. Terminologija i podjela reda riječi

Hrvatske gramatike (Barić i dr., 1995; Katičić, 1986; Težak i Babić, 1992; Silić i Pranjković, 2005) uglavnom navode dvije vrste reda riječi, npr. u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr., 1995, 583) navodi se: a) stilski neobilježen (neutralan), redovan, običan i b) stilski obilježen (afektivan), obrnut, prigodan. O trećoj se vrsti reda riječi govori kao o »obvezatnom redu riječi« u *Hrvatskoj gramatici* ili *O redu prijedloga, veznika i enklitika* u Težak-Babićevoj gramatici. Raguž (1997, 340) govori o dvjema razinama za utvrđivanje pravila o redu riječi i rečeničnih dijelova: o razini rečeničnih dijelova i razini riječi. U potonjoj se razini govori o automatiziranom redu riječi. Smatramo da položaj klitika u rečenici pripada posebnoj vrsti reda riječi, zbog toga smo se odlučili za Pranjkovićev (1995, 56) termin i podjelu reda riječi na osnovni semantičko-gramatički, aktualizirani ili obilježeni i automatizirani ili obavezni.

U slovenskome se jeziku također najčešće govori o dvije vrste reda riječi: stilski neobilježenome ili objektivnome, u sklopu kojega se govori o automatiziranom redu riječi i stilski obilježenome ili subjektivnom redu riječi (Toporišić, 1982, 1984).

4.1.2. »Sloboda« reda riječi

U našim bi gramatikama i jezičnim priručnicima konačno trebalo redefinirati neke tvrdnje kao npr. »to pokazuje da je red riječi slobodan.« (Težak i Babić,

¹⁴ O automatiziranom redu riječi često se pisalo u jezičnim časopisima i savjetnicima; upozoravamo na seriju članaka koji su 50-ih i 60-ih godina izlazili u časopisu *Jezik*, autora N. Berusa, I. Brabeca, V. Gortana, N. Rončevića, Lj. Jonkea i dr., koje ovdje ne navodimo.

1992, 244); »U hrvatskom književnom jeziku vlada u tom pogledu (redanja i premještanja riječi) velika sloboda. Red riječi je uglavnom slobodan i služi izražavanju stilskih tančina.« (Katičić, 1986, 492); »Kao i u svim slavenskim jezicima, tako je i u južnoslavenskima red riječi slobodan.« (Babić, 1990, 247). Kao što ćemo vidjeti kasnije, za automatizirani red riječi ne možemo tvrditi da je slobodan.

4.1.3. Glagolska enklitika *je* uz povratne glagole

U hrvatskome se jeziku uz povratne glagole izostavlja glagolska enklitika *je* (Barić i dr., 1995, 597), pa se pravilnim smatralo *On se smijao*, a ne **On se je smijao*. Međutim Silić (1997, 52) u *Morfologiji hrvatskog jezika* dopušta ili ispadanje ili ostajanje nenaglašenog oblika *je* uz povratnu zamjenicu *se* (*On se je odmorio*, i *On se odmorio*). Ostajanje oblika *je* uz povratnu zamjenicu (inače tipična karakteristika razgovornoga stila) sve je češća pojava u posljednje vrijeme u tekstovima različitih funkcionalnih stilova. Prema Katičiću (1986, 497) ekspresivnost je manja kada se *je* ispusti; zadržavanjem *je* postiže se stilsko obilježje »pedantne izričitosti i dorečenosti«.

4.1.4. Automatizirani red riječi u govornom i pisanom jeziku

Poznato je da su govoreni i pisani jezik dva paralelna i strukturirana komunikacijska sistema od kojih svaki ima svoja pravila, prednosti i nedostatke. Budući da se oni razlikuju u organiziranosti, ne treba pisati kao što govorimo, ali ni govoriti kao što pišemo (Klikovac, 2008). Ta se razlika vidi i u položaju enklitika koje u govorenome jeziku podliježu jednim, a u pisanome drugim zakonitostima. Od cjelokupne hrvatske literature taj problem spominju dvojica autora. Silić (1984, 28) smatra da su enklitike u govorenome jeziku »liberalnije« i podliježu logičkim zakonitostima (npr. *Moj brat ga traži*.), a u pisanome, u pravilu, ritmičkim zakonitostima (npr. *Moj ga brat traži*.). Raguž se (1997, 344) ne slaže s normativnim rješenjem koje položaj enklitika iza dvočlane sintagme proglašava »pogrešnim ili lošim«, npr. *Manji čovjek je imao veću glavu*. Takvo namještanje enklitike prema Raguževu mišljenju ovisi o govorenome ritmu; to je običnije od drugih, uslijenijih mogućnosti, npr. *Manji je čovjek imao veću glavu*. *Manji čovjek imao je veću glavu*. Slušajući govornike standardnoga hrvatskog jezika složit ćemo se sa Silićevim mišljenjem o razlici u položaju enklitika u govorenome i pisanome jeziku (logičke i ritmičke zakonitosti). Trebalo bi navedenu razliku potvrditi eksperimentalnim istraživanjem na govorenome i pisanome korpusu te je nakon toga uvrstiti u normativne priručnike.

4.2. Kontrastivna analiza

4.2.1. Enklitike

Usporedimo li automatizirani red riječi u hrvatskome i slovenskome jeziku, dolazimo do niza razlika i nekih sličnosti u sustavima dvaju srodnih jezika. U oba jezika vrijede točno određena pravila o razmještanju klitika, u oba jezika enklitika u rečenici teži da bude iza prve naglašene riječi ili cjeline, tj. na drugome mjestu (npr. hrv. *Ugledala ga je.* slov. *Zagledala ga je.*), u oba je jezika redosljed padeža zamjeničkih enklitika, osim povratne zamjenice *se*, isti (npr. hrv. *Daj joj ga.* *Žao mi ga je.* slov. *Daj ji ga.* *Žal mi ga je.*). Usporedimo li dva srodna jezika vidimo da su razlike u mjestu i redosljedu enklitika u hrvatskome i slovenskome jeziku ove¹⁵:

a) Enklitika na početku rečenice

U hrvatskome jeziku enklitika ne može biti na početku rečenice, a u slovenskom može:

- hrv. *Jesi li ih sreo? Jesi li ih pozdravio?*
slov. *Si jih srečal? Si jih pozdravil?*
(A/Ali si jih srečal/pozdravil?)

b) Enklitika iza veznika

U oba jezika enklitike dolaze neposredno iza veznika, s razlikom da u hrvatskome ne mogu doći iza veznika *i, a, ni, no*:

- hrv. *Kad je došao, obradovala sam se.*
Došao je i odmah ga popravio.
slov. *Ko je prišel, sem se ga razveselila.*
Prišel je in ga takoj popravil.

c) Enklitika između imena i prezimena

U hrvatskome je jeziku svojstvo enklitike kao ritmičkog činioca toliko izraženo da enklitika može, za razliku od slovenskoga, razdvajati ime od prezimena.

- hrv. *Miki je Maus simbol Disneyjeve produkcije.*¹⁶
slov. *Miki Maus je simbol Disneyjeve produkcije.*

15 U metodičkom modelu razlike u enklitikama i proklitikama prikazujemo u kontrastivnim tablicama; ovdje navodimo samo komentar tablica.

16 Postavljanje enklitike između imena i prezimena neki smatraju izrazito stilski obilježjenim, v. npr. Barić i dr. (1995, 598).

d) Redosljed enklitika

Za redosljed enklitika vrijede posebna pravila u hrvatskome i posebna pravila u slovenskome jeziku.

Hrvatski jezik:¹⁷

(*li*) + G, osim *je* + Zd + Zg/Za *Poklonili smo mu ga.*

(*li*) + Zd + Zg/Za + G *je* *Donio mi ga je.*

Slovenski jezik:

V + N + Gp + PZ + Zd + Za + Gf + Č¹⁸

Povedal sem mu, da so se mi še smejali.

e) Mjesto povratne zamjenice

U hrvatskome jeziku povratna zamjenica dolazi iza zamjeničkih enklitika, a u slovenskome ispred.

hrv. *Smijao mi se.*

slov. *Smejäl se mi je.*

f) Zamjenička enklitika *je*

Kada se ispred glagolske enklitike *je* u hrvatskome jeziku nalazi zamjenička enklitika *je*, umjesto nje upotrebljava se oblik *ju*. U slovenskom jeziku *je* ostaje.

hrv. *Žao mi ju je.*

slov. *Žal mi je je.*

g) Povratni glagol i glagolska enklitika *je*

U hrvatskome se jeziku uz povratne glagole uglavnom izostavlja glagolska enklitika *je* (o čemu smo govorili ranije), a u slovenskome jeziku enklitika *je* ostaje:

hrv. *On se smijao. (On se je smijao.)*

slov. *On se je smejäl.*

h) Enklitika u složenoj rečenici

U hrvatskome jeziku enklitika u složenoj rečenici stoji iza glagolskog oblika, a u slovenskome jeziku iza veznika, odnosno iza prvog rečeničnog člana ako rečenice nisu povezane veznikom:

17 Takav redosljed enklitika za hrvatski v. u Silić (1984, 28) i za slovenski u Toporišić (1984, 535).

18 Legenda: V = veznik, N = naj, G = glagolska enklitika, Gp = prezentske glagolske enklitike i *bi*, PZ = povratna zamjenica, Zd = zamjenička enklitika u D, Za = zamjenička enklitika u A, Zg = zamjenička enklitika u G, Gf = futurske glagolske enklitike, Č = negacija.

- hrv. *Kad je došao, iznenadio nas je.
Proguta zalogaj i zamisli se o svojoj sudbini.*
- slov. *Ko je prišel, nas je presenetil.
Pogoltne zalogaj in se zamisli nad svojo usodo.*

i) Enklitika iza stanke, zagrada, umetnute rečenice

U hrvatskome jeziku enklitika ne može stajati iza stanke, zagrada, umetnute rečenice, a u slovenskome jeziku uvijek stoji.

- hrv. *Veliki hrast, najstarije stablo u dvorištu, udario je grom.
»Dodite ovamo!« viknuo je Ivan.*
- slov. *V veliki hrast, najstarejše drevo na dvorišču, je udarila strela.
»Pridite sem!« je vzkliknil Ivan.*

j) Enklitika i neodređene zamjenice

U hrvatskome jeziku enklitika dolazi između sastavnih dijelova neodređenih zamjenica, a u slovenskome se jeziku neodređene zamjenice ne razdvajaju enklitikom:

- hrv. *Tko je god došao, dobro je došao.¹⁹*
- slov. *Kdorkoli je prišel, je bil dobrodošel.*

k) Položaj enklitika u govorenome i pisanome jeziku

U hrvatskome su jeziku enklitike drukčije raspoređene u govorenome i pisanome jeziku; u govorenome podliježu logičkim zakonitostima, a u pisanome ritmičkim.

- govoreni jezik *Moj prijatelj je visok.*
- pisani jezik *Moj je prijatelj visok.*

U slovenskome jeziku razlike u položaju enklitika u govorenome i pisanome jeziku nema.

4.2.2. Proklitike

U hrvatskome i slovenskome jeziku vrijede slična pravila o položaju proklitika, npr. prijedlozi stoje ispred riječi kojima određuju padež (hrv. *Sjedi za stolom.* slov. *Sedi za mizo.*), osim prijedloga *radi, nasuprot, unatoč, usprkos*, koji mogu stajati i iza riječi kojoj određuju padež (hrv. *Došla je vremenu usprkos.* slov. *Prišla je vremenu navkljub.*). Razlika je u položaju proklitika u hrvatskome i slovenskome jeziku u tome što u hrvatskome jeziku proklitika dolazi između sastavnih

¹⁹ Razlika između sufiksoida *-god* i intenzifikatora *god* koja postoji u hrvatskome jeziku, pa prema tome i razlika između *tkogod* u značenju »netko« i *tko god* u značenju »bilo tko« u slovenskome jeziku ne postoji. Usp. Anić i Silić (1987, 2001) te Badurina i dr. (2007).

dijelova neodređenih zamjenica, a u slovenskome se jeziku neodređene zamjenice ne razdvajaju proklitikom:

hrv. *Već se dugo ni s kim ne viđam.*²⁰

slov. *Že dolgo se z nikomer ne vidvam.*

4.3. Didaktičko/metodička razina

4.3.1. Analiza pogrešaka

Kontrastivnom analizom automatiziranog reda riječi u hrvatskome i slovenskome jeziku dobili smo kontrastivne tablice razlika u mjestu i redosljedu enklitika te razlike u proklitikama. Pretpostavka je da razlike u sustavima dvaju jezika najčešće uzrokuju pogreške u učenju/poučavanju stranoga jezika. Da bismo dokazali da se pretpostavljene pogreške, dobivene usporedbom dvaju jezičnih sustava, zaista pojavljuju kao pogreške u nastavi, proveli smo analizu pogrešaka. Analiza pogrešaka pisanih vježbi i prijevoda studenata južne slavistike Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Ljubljani potvrdila je činjenicu da su interferencije koje se javljaju u kontaktu srodnih jezika, kao u našem slučaju, intenzivnije i dublje nego u slučaju nesrodnih jezika. Osim toga, kod srodnih su jezika govornici zapravo manje svjesni razlika među jezicima (v. poglavlje 17). Zbog toga se gotovo na svim jezičnim razinama pojavljuju »tvrdokorne« pogreške koje se teško ispravlja i otklanjaju, na sintaktičkoj se razini posebno izdvaja automatizirani red riječi (sl. i Krysin, 1990). Iako se na pogreške u automatiziranom redu riječi upozorava i ispravlja ih već od prve godine, one i dalje ostaju »tvrd orah« u učenju/poučavanju hrvatskoga jezika kao stranog, što nam potvrđuje i dugogodišnje pedagoško iskustvo (Požgaj Hadži i dr., 2007).

4.3.2. Metodički model

Metodički model automatiziranog reda riječi sastoji se od dva dijela: nastavne jedinice i strukture sata utemeljene na principima problemske nastave. Zbog koncepcije monografije ovdje ukratko opisujemo nastavnu jedinicu automatiziranog reda riječi primjerenu za sveučilišnu razinu²¹ kojoj prethode nastavne jedinice, koje govore o osnovnom semantičko-gramatičkom redu riječi i aktualiziranom ili obilježenom redu riječi. Nastavna se jedinica sastoji od ovih dijelova: a) motivacije

20 Konstrukcija prijedlog + negativna zamjenička riječ (npr. *Već se dugo s nikim ne viđam.*) hrvatska jezična norma smatra regionalnim obilježjem i »grubom pogreškom« (Raguž, 1997, 345).

21 Isti koncept imaju nastavne jedinice u udžbenicima *Vježbe iz hrvatskog ili srpskog jezika I* (Požgaj Hadži, 1990a) i *Hrvatski jezik I* (Požgaj Hadži, 2008, 2011).

(tekst u kojem studenti pronalaze pogreške u vezi s automatiziranim redom riječi), b) definicija automatiziranog reda riječi, c) mjesta i redoslijeda klitika u rečenici, d) enklitika u govorenom i pisanom jeziku (motivacije, vježbi), e) kontrastivne tablice automatiziranog reda riječi u hrvatskome i slovenskome jeziku, f) vježbi i zadataka te g) popisa literature.

Svrha poglavlja bila je predstaviti automatizirani red riječi u hrvatskome i slovenskome jeziku na tri razine: teorijskoj, kontrastivnoj i didaktičko/metodičkoj. Od dosadašnjih i budućih proučavanja hrvatskoga i slovenskoga jezika u kontaktu na spomenutim razinama te na osnovi komunikacijsko-kontrastivnog sustava učenja (hrvatskoga) jezika kao stranog očekujemo teorijske i didaktičko/metodičke rezultate. Od teorijskih rezultata spomenimo:

- Općelingvističku vrijednost kontrastivnih proučavanja za oba jezika u kontaktu. Naime, ponekad se elementi jednoga jezika lakše opisuju promatraju li se kontrastivno u odnosu prema drugome jeziku. Dakle, kontrastivna proučavanja daju priloge i lingvističkim opisima obaju jezika u kontaktu.
- Oblikovanje teorije učenja/poučavanja jezika u kontaktu imajući u vidu razlike između srodnih i nesrodnih jezika.
- Kontrastivne opise hrvatskog i slovenskog jezika na svim jezičnim razinama.

Didaktičko/metodički rezultati kontrastivnih proučavanja hrvatskoga i slovenskoga jezika u kontaktu odražavaju se prije svega u:

- Sastavljanju programa i pisanju didaktičkih izvora (udžbenika, vježbenica, kontrastivnih gramatika itd.) za sveučilišnu i osnovnoškolsku razinu, ali i za posebne tečajeve za koje se pokazuje interes (npr. tečajevi poslovne komunikacije, tečajevi za sudske tumače, prevodioce itd.).
- Pisanju komunikacijskog udžbenika za hrvatski jezik za one kojima je slovenski prvi; naime potreba za takvim udžbenikom u Sloveniji postaje sve aktualnijom.
- U učenju/poučavanju slovenskoga jezika na sveučilišnoj razini kada ga uče studenti kojima je hrvatski jezik prvi; prije svega mislimo na studij slovenistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, ali i na drugim stranim slavistikama, posebice u slavenskim zemljama. Naime, obrnuta kontrastivna proučavanja, u kojima bi ishodišni jezik bio slovenski (a ne hrvatski kao do sada), omogućila bi još potpuniji uvid u odnose između dvaju najrodnijih susjednih jezika.